

Озеленення закладів загальної середньої освіти та його вплив на формування художнього смаку у школярів

Landscaping of General Secondary Education Institutions and its influence on the Formation of Schoolchildren's Artistic Taste

Тетяна Бойко¹, Леся Торбіна², Галина Завгородня²

Tatiana Boiko, Lesya Torbina, Galina Zavgorodnya

¹ Kherson State Agricultural University

23 Stritenska Street, Kherson, 73006, Ukraine

² General educational institution No 57 of the Kherson

Shenheliia vulytsia 9, Kherson, 73000, Ukraine

DOI: [10.22178/pos.72-5](https://doi.org/10.22178/pos.72-5)

LCC Subject Category:
[LC1035-1035.8](#)

Received 28.06.2021

Accepted 28.07.2021

Published online 31.07.2021

Corresponding Author:

Tatiana Boiko

t-boiko2015@ukr.net

© 2021 The Authors. This article is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0 License](#)

Анотація. У статті розглядається проблема формування художньо-естетичного смаку у школярів та вплив озеленення пришкольніх зелених зон на цей процес. Під час вивчення предметів природничого спрямування у школярів повинні сформуватись поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Метою навчання в такому контексті має бути послідовна реалізація гуманістичного принципу – дбайливе ставлення до внутрішнього світу людини, її інтересів і потреб, збагачення її духовного потенціалу. Досягненню цієї мети сприяє впровадження в освітній процес особистісно-орієнтованого підходу, спрямованого на цілісний розвиток особистості школяра. Формування художньо-естетичного смаку дітей є однією з актуальних проблем гармонійного розвитку особистості, успішне вирішення якої поліпшує якість педагогічного процесу у закладів загальної середньої освіти. Почуття й розуміння краси, художньо-естетичний смак не формуються самостійно, їх слід виховувати, послідовно формувати та розвивати.

Одне з провідних місць у формуванні естетичного смаку є вивчення декоративних якостей деревних та трав'янистих рослин зелених зон закладів загальної середньої освіти. На їхній базі можуть проводитись як уроки предметів природничого спрямування, так і практичні заняття гуртків. Вдало оформлений зелений простір формує у школярів естетичне сприйняття форми і простору, симетрії та асиметрії, комбінації світла та тіні, фактур та кольору, тобто формування художньо-естетичного смаку. Насадження деревних рослин та квітникові композиції сприяють формуванню поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Проведення занять на території зелених зон навчальних закладів компенсують дефіцит спілкування з живою природою, формують художньо-естетичний смак дітей, виховують дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

Ключові слова: озеленення та благоустрій; зелені зони закладів загальної середньої освіти; художньо-естетичний смак.

Abstract. The article considers the formation of schoolchildren's artistic and aesthetic taste and the influence of landscaping of school green areas on this process. During natural sciences, students should form the concept of the beauty of plant objects, the relationship of individual-personal reaction, and the object's quality. The purpose of education in this context should be the consistent implementation of the humanistic principle - a careful attitude to the inner world, his interests and needs, enrichment of his spiritual potential. Achieving this goal is facilitated by introducing the educational process of a personality-oriented approach aimed at the holistic

development of a student's personality. The formation of children's artistic and aesthetic taste is one of the urgent problems of the harmonious development of personality, the successful solution of which improves the quality of pedagogical process in general secondary education. Feelings and understanding of beauty, artistic and aesthetic taste are not formed independently. They should be nurtured, consistently formed and developed.

One of the top places in the formation of aesthetic taste is studying the decorative qualities of woody and herbaceous plants in the green areas of secondary schools. Both lessons of subjects of a natural cycle and practical classes of circles can be conducted on their basis. Successfully designed green space develops students' aesthetic perception of form and space, symmetry and asymmetry, a combination of light and shadow, texture and colour, i. e. the formation of artistic and aesthetic taste. Plantations of tree plants and flower arrangements contribute to the formation of the concept of the beauty of plant objects, the relationship of individual-personal reaction and the quality of the object. Conducting classes on the territory of green areas of educational institutions compensates for the lack of communication with wildlife, forms the childrens' artistic and aesthetic taste, cultivates a caring attitude to the environment.

Keywords: greening and landscaping; green areas of general secondary education institutions; artistic and aesthetic taste.

ВСТУП

Перебудова соціально-економічних відносин в Україні потребує корінної зміни в підготовці випускників закладів освіти до роботи в нових умовах ринкової економіки.

Нинішня ситуація на ринку праці вимагає підготовки таких кваліфікованих працівників, які мають не лише фундаментальні знання, а й мають бути освіченими, вихованими працівниками кожної галузі виробництва.

Прийоми озеленення та благоустрою у вихованні молоді є гарантією їх гармонійного фізичного та психічного розвитку [11]. Саме тому ці питання є одними з провідних при формуванні художнього смаку у школярів, які тривалий час перебувають на території закладів освіти.

Формування даних компетентностей досягається через активне впровадження в освітній процес засобів естетичного виховання, оскільки естетичне виховання – це залучення молодого покоління до прекрасного в мистецтві, природі, оточуючому середовищі, формування та розвитку художніх смаків та поглядів, а також активне використання їх у виробничому процесі [10].

В естетичному аспекті термін «смак» вперше використав іспанський мислитель Бальтасар Грасіан (1664 р.), окресливши його як одну зі здібностей людського пізнання, орієнтованого на розумінні прекрасного й творів мистецтва. Надалі це поняття розвивається і підхоп-

люється різними філософами Італії, Франції, Англії, Німеччині. Теоретик мистецтв Ш. Бате розглядає смак як вроджену (успадковану) здатність людини бачити прекрасне в природі й мистецтві на основі насолоди. Він зазначав, що взагалі існує лише один гарний смак, проте допускає й можливість різноманітних смаків [13, 17].

Французький мислитель Вольтер Ф.М. виділяє художній смак – гарний і спотворений. Він писав, що «смак – це чуття, обдарування мати здібність розрізняти якості...», де слово «смак» визначається почуттям прекрасного чи потворного в мистецтві [16].

Шотландський філософ Д. Юм зазначає, що смак – це здатність людини розрізняти прекрасне і потворне в природі та мистецтві [10].

Отже, естетичний смак є важливою характеристикою становлення особистості та вираження людської індивідуальності.

Серед багатозначних проблем з формування естетичного смаку заслуговують уваги наукові надбання Г. Шевченко, який зазначає що основні резерви естетичного виховання становить формування естетичної свідомості, поглядів і переконань, естетичного сприйняття особистістю дійсності [10].

Естетичний смак – це індивідуальна здатність кожної людини правильно оцінювати прекрасне, професійно впроваджувати гарні смаки в життя. Через естетичні смаки особистість самовиражається, самоформується.

Адже естетика вивчає загальні закономірності розвитку естетичних смаків і становлення людини до дійсності, до мистецтва і формування естетичних ідеалів і є основою естетичного виховання [10].

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Одним з найголовніших завдань, яке стоїть перед викладачами при викладанні предметів природничого спрямування – формування у школярів художньо-естетичного смаку. Під час навчання предметів біологія та екологія у школярів повинні сформувався поняття про основи краси рослинних об'єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об'єкта. Метою навчання в такому контексті має бути послідовна реалізація гуманістичного принципу – дбайливе ставлення до внутрішнього світу людини, її інтересів і потреб, збагачення її духовного потенціалу.

Досягненню цієї мети сприяє впровадження в освітній процес особистісно-орієнтованого підходу, спрямованого на цілісний розвиток особистості школяра. Формування художньо-естетичного смаку дітей є однією з актуальних проблем гармонійного розвитку особистості, успішне вирішення якої поліпшує якість педагогічного процесу у закладі загальної середньої освіти. Почуття й розуміння краси, художньо-естетичний смак не формуються самотійно, їх слід виховувати, послідовно формувати та розвивати.

Одним із ключових напрямів викладачів, крім формування *hard skills*, є естетичне виховання, тобто сукупність послідовних, взаємопов'язаних впливів на школярів як засобами мистецтва так і самого життя, спрямованих на всебічний естетичний розвиток, який сприяє формуванню художніх смаків і поглядів відповідно до завдань виховання [1]. Це цілий комплекс заходів, які спираються на глибоку наукову основу та здійснюють систематично і цілеспрямовано визначену політику в розвитку естетичної, художньої культури [18, 13].

Одне з провідних місць у формуванні естетичного смаку є вивчення декоративних якостей деревних та трав'янистих рослин зелених зон закладів загальної середньої освіти [5, 9]. Ці об'єкти є зеленими лабораторіями для проведення практичних та наукових дослі-

джень школярів. Ефективна організація при- шкільних ділянок має бути спрямована на розв'язання виховних та навчальних завдань, формування дбайливого ставлення до природи та екологічної свідомості загалом.

До декоративних якостей рослин належать життєві форми, розміри рослин, форма та розміри крони, форма, будова, колір і тривалість життя листя, форма, будова, колір і тривалість цвітіння квіток та суцвіть, форма стовбура й текстура кори тощо. Ці декоративні якості мінливі, динамічні й відіграють важливу роль у створенні сприятливих гармонійних сприятливих умов для навчання та дозвілля учнів [12, 14].

Такі показники, як величина деревної рослини є об'ємними показниками. Вона залежить від розвитку крони і стовбура у висоту та в ширину (товщину). При цьому для використання деревної породи в архітектурній композиції першорядне значення мають висотні показники. Істотні і показники розвитку крони в ширину, які в поєднанні з висотою визначають форму крони [12, 14].

У деяких випадках рослини сприймаються не об'ємно, а як площину, наприклад, в'юнкі рослини, що покривають стіну будівлі, або «стіна» зеленого масиву по відношенню до площини зеленого газону [3].

В архітектурних композиціях показники деревних рослин можуть бути використані і як самостійна декоративна якість, і в сукупності з іншими декоративними якостями.

Поряд з формою крони величина, орнамент і колір листків мають основне значення при підборі деревних рослин для поодиноких екземплярів і груп переднього плану. Якості листків можуть не тільки підсилювати ефект основних архітектурних властивостей всієї деревної рослини, а й бути провідним чинником в композиції зелених насаджень [6, 2, 8].

Забарвлення листя не тільки підсилює ефект маси крони, її розмірів, щільності, але є також важливим декоративним засобом при побудові «повітряної» перспективи і контрастних кольорових рішень в паркових композиціях при створенні ділянок насаджень певного колориту («червоних», «золотистих», «блакитних»). Нарешті, сезонна мінливість забарвлення листя є найважливішим засобом для посилення сезонного декоративного ефекту в садово-паркових насадженнях.

При підборі тих чи інших деревних порід для садово-паркових насаджень квітки є важливою, а іноді вирішальною декоративною деталлю. Особливо це відноситься до квітучих кущів, які використовуються для створення квітучих галявин і бордюрів вздовж зелених зон шкіл, а також у вигляді самостійних груп і солітерів на газоні. Декоративні якості квіток визначаються їх формою, розмірами і забарвленням. Однак при виборі квітучих рослин для декоративних цілей велике значення має також і запах квіток, час і тривалість їх цвітіння [5].

В композиційних рішеннях паркобудівники використовують як окремі екземпляри дерев та кущів, так і їх комбінації. При цьому рослинний матеріал використовується в його природному вигляді, або підлягає штучній формовці.

При проектуванні зелених зон загальноосвітніх закладів необхідно враховувати особливості місцевості, правильно поєднувати та розміщати на відведеній під посадку території дерева та кущі [3, 4]. При проектуванні архітектурних композицій більше уваги слід приділяти деревним групам як основним елементам садово-паркового ансамблю і менше одиночним посадкам, підбір і розміщення яких не викликає великих труднощів.

Розміщуючи поодинокі дерева та кущі, слід не тільки враховувати їх декоративність, але передбачати можливість їх добре розглянути. На передньому плані відкритого простору або газону необхідно розміщувати менш великі екземпляри, а також породи, які мають оригінальний малюнок листків. На другому плані використовуються пірамідальні та плакучі форми дерев, а також рослини з яскравими листям. Крупні дерева, які добре видно на далекій відстані, розміщують в глибині. При розміщенні солітерів необхідно також враховувати фон, на якому вони будуть розглядатись [15]. Невеликі солітери проектують на зелений фон газону, на відкритий простір, для більш великих екземплярів фоном служать групи сусідніх насаджень. Колір насаджень, що служить фоном для поодиноких екземплярів, повинен бути або нейтральним, або контрастним щодо кольору його крони. Наприклад, береза з її світло-зеленим листям і білим стовбуром добре виділяється на темно-зеленому фоні ялинового насадження.

Групи рослин за розміщенням бувають геометричної форми (регулярні), вільної форми (ландшафтні), а за складом порід – чисті (однородні) і змішані (з різних порід). У регулярних групах рослини розміщують на певній відстані один від одного, а в ландшафтних групах – вільно, залежно від їх розміру і одного складу. Вільна форма передбачає розміщення рослин в гармонії з природним рослинним ландшафтом. У зелених насадженнях змішаної групи застосовують регулярні та ландшафтні групи для кращого використання рельєфу.

Кількість рослин, що об'єднуються в групи, може бути різною, а самі групи – як маленькими, так і великими [7]. Маленькі групи створюють на невеликих ділянках – у скверах, на бульварах, в зелених смугах перед фасадом будівель, в місцях перетину доріг, на невеликих галявинах парку. Зазвичай на великих паркових галявинах перед фасадом школи та на інших великих ділянках для створення красивих пейзажів висаджують великі групи. Кущі навколо деревної групи розміщують кільцем або півкільцем з найбільш оглядового боку. Вони роблять групу щільною та стрункою, утворюючи плавний перехід до газону.

Групи бувають ажурними та щільними. У ажурних використовують породи з нещільними кронами, які просвічуються (альбіція ленкоранська, горобина звичайна, береза повисла, гледичія, сосна Веймутова тощо). При формуванні великих паркових ділянок в ажурних групах можна використовувати дуб звичайний, софору японську, тополь білу та інші породи з потужними, але прозорими кронами. Ажурні групи застосовуються також у тих випадках, коли потрібно розглядати поруч розташовані гарний пейзаж або відкритий майданчик.

Деревні породи з великими кронами або великими листками розміщують далі один від одного, а з рідкісними і прозорими кронами – ближче. Породи пірамідальної форми, що входять до групи, можна розміщувати щільно. Щільні групи створюють з рослин з густими потужними кронами в поєднанні з чагарниками, які закривають стовбури дерев і роблять всю групу непроникною. Для таких груп можна застосовувати липу європейську та серцелисту, каштан кінський, клен-явір і гостролистий, в'яз гладенький, ялину євро-

пейську, ялину колючу, ялівці, біоту східну та ін. [3]. У центрі змішаних щільних груп відстані між деревами можуть бути невеликими і однаковими, а на периферії – дещо більшими і різнитися.

При створенні ландшафтних груп необхідно співставляти розміри і форми крони, а також сезонну зміну забарвлення листя. Слід уникати строкатості, а також безбарвності і монотонності групи. Дерева та кущі потрібно розташовувати таким чином, щоб більш високі перебували за низькими, а темніші за забарвленням листя і хвої – за світлими, з менш ошатними квітами – за більш пишно квітучими тощо. При оформленні групи, яку можна розглянути лише з одного боку, дотримуються того ж порядку, але задній план роблять більш розтягнутим. При такій компоновці групи сприймаються як єдине ціле.

ВИСНОВКИ

Зелені зони закладів освіти є невід’ємною складовою освітнього процесу. На її базі можуть проводитись як уроки предметів природничого спрямування, так і практичні заняття гуртків. Вдало оформлений зелений простір формує у школярів естетичне сприйняття форми і простору, симетрії та асиметрії, комбінації світла та тіні, фактур та кольору, тобто формування художньо-естетичного смаку. Насадження деревних рослин та квітникові композиції сприяють формуванню поняття про основи краси рослинних об’єктів, про співвідношення індивідуально-особистісної реакції та якості об’єкта. Проведення занять на території зелених зон навчальних закладів компенсують дефіцит спілкування з живою природою, формують художньо-естетичного смаку дітей, виховують дбайливе ставлення до навколишнього середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

1. Blonskij, P. (1981). *Kurs pedagogiki* [Pedagogy course]. Moscow: Zadruga (in Russian) [Блонский, П. (1981). *Курс педагогики*. Москва: Задруга].
2. Boiko, T. (2019). *Kryterii do pidboru osnovnoho ta dodatkovoho asortymentu derevnykh roslyn dlia zelenoho budivnytstva u misti Kherson* [Criteria for selection of the main and additional range of woody plants for green building in the city of Kherson]. Retrieved from <https://bit.ly/37kkblm> (in Ukrainian) [Бойко, Т. (2019). *Критерії до підбору основного та додаткового асортименту деревних рослин для зеленого будівництва у місті Херсон*. URL: <https://bit.ly/37kkblm>].
3. Boiko, T. (2019). *Taksonomichna struktura i stan vulychnykh nasadzhen mista Kherson* [Taxonomic structure and condition of street plantings of Kherson]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho lisotekhnichnoho universytetu Ukrainy*, 29(8), 51–55. doi: 10.36930/40290807 (in Ukrainian) [Бойко, Т. (2019). *Таксономічна структура і стан вуличних насаджень міста Херсон*. *Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України*, 29(8), 51–55. doi: 10.36930/40290807].
4. Boiko, T., & Boiko, P. (2020). *Ozelenennia mist pivdnia Ukrainy – osnova formuvannia ekolohichnoi komponenty staloho rozvytku ekosystem* [Landscaping in the cities of southern Ukraine is the basis for the formation of the ecological component of sustainable development of ecosystems]. Retrieved from <https://bit.ly/2VCT02M> [Бойко, Т., & Бойко, П. (2020). *Озеленення міст півдня України – основа формування екологічної компоненти сталого розвитку екосистем*. URL: <https://bit.ly/2VCT02M>].
5. Boiko, T., & Dementieva, O. (2018). *Ekolohichni osnovy stvorennia zelenykh nasadzhen na terytoriiakh zahalnoosvitnykh zakladiv mista Khersona* [Ecological bases of creation of green plantings in the territories of general educational institutions of the city of Kherson]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk*, 100(1), 276–282 (in Ukrainian) [Бойко, Т., & Дементьева, О. (2018). *Екологічні основи створення зелених насаджень на територіях загальноосвітніх закладів міста Херсона*. *Таврійський науковий вісник*, 100(1), 276–282].

6. Boiko, T., Dementieva, O. (2018). Problemy pidboru asortymentu dlia stvorennia zelenykh nasadzhen v m. Kherson [Problems of selection of assortment for creation of green plantings in Kherson]. *Introduktsiia roslyn na Volyno-Podilli: nauka, osvita, mystetstvo formuvannia landshaftu, vyrobnytstvo*. Ternopil: Krok (in Ukrainian)
[Бойко, Т., Дементьева, О. (2018). Проблеми підбору асортименту для створення зелених насаджень в м. Херсон. *Інтродукція рослин на Волино-Поділлі: наука, освіта, мистецтво формування ландшафту, виробництво*. Тернопіль: Крок].
7. Boiko, T., Dementieva, O. (2019). Osoblyvosti stvorennia proektu rekonstruktsii ta ozelenennia terytorii zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv [Features of the project of reconstruction and landscaping of secondary schools]. *Tavriiskyi naukovyi visnyk*, 108, 207–217 (in Ukrainian)
[Бойко, Т., Дементьева, О. (2019). Особливості створення проекту реконструкції та озеленення територій загальноосвітніх навчальних закладів. *Таврійський науковий вісник*, 108, 207–217].
8. Boiko, T., Dementieva, O., Omelianova, V., & Strelchuk, L. (2020). Ornamental woody plants assortment expansion in landscaping the cities of Southern Ukraine. *20-th International multidisciplinary scientific geoconference SGEM 2020*. doi: [10.5593/sgem2020/6.1/s27.077](https://doi.org/10.5593/sgem2020/6.1/s27.077)
9. Dementieva, O. I., & Boiko, T. O. (2021). The peculiarities of usage of the perennial medicinal plants in the design of the Kherson city flower-gardens. *Taurian Scientific Herald*, 118, 333–340. doi: [10.32851/2226-0099.2021.118.42](https://doi.org/10.32851/2226-0099.2021.118.42)
10. Handziuk, L. (2010). Estetychnyi smak yak pokaznyk sformovanosti estetychnoi kultury maibutnykh spetsialistiv shveinoi spravy [Aesthetic taste as an indicator of the formation of aesthetic culture of future specialists in sewing]. *Aktualni problemy pedahohichnoho zabezpechennia navchalnoho protsesu v systemi serednoi ta vyshchoi osvity*, 2(3), 219–225 (in Ukrainian)
[Гандзюк, Л. (2010). Естетичний смак як показник сформованості естетичної культури майбутніх спеціалістів швейної справи. *Актуальні проблеми педагогічного забезпечення навчального процесу в системі середньої та вищої освіти*, 2(3), 219–225].
11. Herts, I., & Shum'iak, N. (2018). Ozelenennia zakladiv osvity ta yoho vplyv na formuvannia ekolohichnykh kompetentnosti shkolariv [Landscaping of educational institutions and its impact on the formation of environmental competencies of schoolchildren]. *Introduktsiia roslyn na Volyno-Podilli: nauka, osvita, mystetstvo formuvannia landshaftu, vyrobnytstvo* (pp. 224–227). Ternopil: Krok (in Ukrainian)
[Герц, І., & Шум'як, Н. (2018). Озеленення закладів освіти та його вплив на формування екологічних компетентностей школярів. *Інтродукція рослин на Волино-Поділлі: наука, освіта, мистецтво формування ландшафту, виробництво* (с. 224–227). Тернопіль: Крок].
12. Kalinichenko, O. (2003). *Dekoratyvna dendrolohiia* [Decorative dendrology]. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian)
[Калініченко, О. (2003). *Декоративна дендрологія*. Київ: Вища школа].
13. Kant, I. (1995). *Kritika sposobnostej suzhdeniya* [Criticism of judgment]. Saint-Peterburg: Nauka (in Russian)
[Кант, І. (1995). *Критика способностей суждения*. Санкт-Петербург: Наука].
14. Kolesnikov, A. (1974). *Dekorativnaya dendrologiya* [Decorative dendrology]. Moscow: Lesnaya promyshlennost' (in Russian)
[Колесников, А. (1974). *Декоративная дендрология*. Москва: Лесная промышленность].
15. Kovalevskiy, S., & Solovei, D. (2017). *Sady "Novoi khvyli": osoblyvosti stvorennia ta vykorystannia na ob'iektakh sadovo-parkovoho mystetstva* [New Wave Gardens: Features of creation and use at garden and park art objects]. Kyiv: KOMPRYNT (in Ukrainian)
[Ковалевський, С., & Соловей, Д. (2017). *Сади «Нової хвилі»: особливості створення та використання на об'єктах садово-паркового мистецтва*. Київ: КОМПРИНТ].

16. Lihachyov, D. (1983). Kriterii esteticheskogo otnosheniya shkol'nikov k iskusstvu i dejstvitel'nosti [Criteria for the aesthetic attitude of schoolchildren to art and reality]. *Sovetskaya pedagogika*, 6, 52–58 (in Russian)
[Лихачёв, Д. (1983). Критерии эстетического отношения школьников к искусству и действительности. *Советская педагогика*, 6, 52–58].
17. Pylypenko, N. (2013). Sutnist estetychnoho vykhovannia studentiv vyshchoho navchalnoho zakladu [The essence of aesthetic education of students of higher educational institution]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh*, 28(81), 552–557 (in Ukrainian)
[Пилипенко, Н. (2013). Сутність естетичного виховання студентів вищого навчального закладу. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 28(81), 552–557].
18. Vashchenko, H. (1994). *Vykhovnyi ideal* [Educational ideal]. Poltava: Poltavskyi visnyk (in Ukrainian).
[Ващенко, Г. (1994). *Виховний ідеал*. Полтава: Полтавський вісник].